

A megszólítások és a beszédpartnerre utaló elemek változatai a mai magyar nyelvhasználatban

Doktori értekezés tézisei

Írta: Domonkosi Ágnes

1. Az értekezés témája, célkitűzései

A tartalmi kommunikációt szükségszerűen kísérő relációs kommunikációban a beszédpartner nyelvi megjelenítése az a kommunikációs eszköz, amely a legegységesebben és a beszélő által a leginkább ellenőrizhető módon jelzi az érintkező felek viszonyát. A beszédpartner nyelvi jelölésére alkalmas elemek vizsgálata azért igen lényeges feladata, mert ezekben mutatható ki leglátványosabban a nyelv társadalmi szerepe. A beszédpartner nyelvi jelölésére alkalmas elemek használatának vizsgálata azért igen lényeges szociolingvisztikai feladat, mert ezekben mutatható ki leglátványosabban a nyelv társadalmi szerepe. A beszédpartnerre utaló nyelvi elemek változatossága ugyanis illeszkedik a társadalmi kapcsolatok sokféleségéhez, a megszólítások rendszere az adott társadalom mindenkor belső hierarchiájának és értékrendjének nyelvi vetülete.

Dolgozatomban a kommunikációs partnerre utaló nyelvi elemeket értelmezem megszólításként, és nem vizsgálom a figyelemfelhívó, kapcsolatfelvételt és fenntartást célzó, de a partnert közvetlenül nem megjelölő nyelvi elemeket (például: *Elnézést! Figyusz! Hé!*). Azt a jelenségek körét vizsgálom tehát, amelyet a nemzetközi szakirodalomban az *address forms*, illetve *terms of address* terminusok jelölnek.

A címzett jelölésének a magyar nyelvben számos nyelvi lehetősége létezik: a második személyre utaló névmások változatai, az ezekkel egyeztetett igei személyragok és névszói személyjelek, a különböző nevek, címek, rangok, a foglalkozásra, szerepre utaló főnevek.

A dolgozat célkitűzése egyrészt a beszédpartnerre utaló nyelvi elemek vizsgálati eredményeinek és módszereinek áttekintése, és ez alapján változataiknak, lehetséges típusaiknak a bemutatása, másrészt pedig empirikus felmérések eredményeire építve, egy szociolingvisztikai szempontokat érvényesítő állapotrajz felvázolása, az egyes megszólítási módok jelenlegi használati körének, stílusértékének, megítélésének feltárása. Arra törekszem tehát, hogy társadalmilag érvényesnek tekinthető képet nyújtsak a különböző megszólítási lehetőségek napjaink nyelvhasználatára jellemző állapotáról, vagyis hogy a társadalmilag

tipizálható viszonylatokhoz, szituációkhoz rendelhető különböző nyelvi formák rendszerét a lehetséges befolyásoló tényezők sokaságát figyelembe véve mutassam be.

A megszólítási rendszer leírása azért lényeges kutatási feladat, mert — annak ellenére, hogy a magyar nyelvészetben sokszor és sok szempontból tárgyalt kérdésről van szó — hiányoznak a társadalmunk átalakulásának legújabb fejleményeivel számot vető, módszertani következetességet érvényesítő, a teljes magyar beszélőközösséget vizsgáló és a lehetséges társadalmi kapcsolattípusok sokaságát figyelembe vevő kutatások.

2. A kutatás módszerei

A megszólítások, a beszédpartnerre utaló elemek kérdéskörét dolgozatomban alapvetően a szociolingvisztika elméleti keretein belül közelítem meg, feltételezve azt, hogy a megszólítási módok változatai mögött a társadalom sokrétűségével összefüggő, rendszert alkotó szabályok állnak. A kutatás megalapozásaként részletesen feldolgoztam a megszólítások vizsgálatának nemzetközi és hazai eredményeit is.

Az átfogó kép megrajzolása során természetesen azok a megszólítási formák kaptak kitüntetett szerepet, amelyek strukturálják a megszólítási rendszert, vagyis elsősorban a tegezés és magázás mint a személyhasználatban kötött forma, a névmási megszólítások, illetve az ezekhez gyakran, tipikusan kapcsolódó nominális elemek.

A beszédpartnerre való utalás módja a beszélgetőtársak társadalmi paraméterein kívül nagymértékben függ a kommunikációs helyzettől, a nyelvi érintkezés módjától, szóbeli vagy írásos jellegétől is. A vizsgálat során ezért a társadalmi viszonylattípusokon kívül ezt is figyelembe vettem: megkülönböztettem az élőszóbeli, vagyis közvetlen kommunikációt, az írásos, vagyis közvetett kommunikációt, illetve a kommunikáció kevert formáit.

A megszólítások választása elsősorban a beszédpartnertől és a szituációtípustól függő nyelvhasználati jelenség, a nyelvi viselkedés része, így ezeket a tényezőket a vizsgálatára alkalmazott módszerek kidolgozása során is figyelembe kell venni. Mivel a megszólítások rendszere nehezen feltérképezhető és mérhető terület, a szociolingvisztikában elfogadott konvergencia elvét — mely szerint az egyes nyelvi adatok annál értékesebbek, minél több módszerű gyűjtés támasztja őket alá — egy kutatási folyamaton belül próbáltam meg érvényesíteni.

Az adatgyűjtési módszerek kombinálását szükségessé tette a kutatásnak az a célkitűzése is, hogy a kommunikáció minden lehetséges alapformájában vizsgálja a megszólításokat, hiszen

az élőszóbeli és írásos kommunikáció, illetve a tömegkommunikáció és az internet közléshelyzetei csak eltérő módszerek révén közelíthetők meg.

A kutatás kvantitatív bázisát a kérdőíves gyűjtések teremtették meg, amelyekkel elsősorban a szóbeli kommunikáció megszólítási formáit, illetve az írásos érintkezési formákat vizsgáltam. A vizsgált alapsokaságnak a mai magyarországi beszélőközösséget tekintettem, mivel több mikroszociolingvisztikai kutatás is igazolta, hogy a határon túli beszélőközösségek eltérő kommunikatív normák alapján használják a megszólításokat.

A kérdőíves adatgyűjtést az életkort, a nemet, a lakóhelytípust és az iskolázottságot figyelembe vevő kvótaminta segítségével vizsgáltam, 576 adatközlőt kérdezve meg. A kérdés vizsgálatára két különböző, eltérő kérdéstopusokat alkalmazó kérdőívet használtam, az egyikben teljes megnyilatkozásokat alkottató indirekt, a másikban pedig a névmási és névszói megszólítást is tudakoló direkt kérdések szerepeltek.

A kérdőíves adatgyűjtést kiegészítik és árnyalják a szociolingvisztikai interjúk: a kérdőívezéssel nagyobb számú adatközlőtől jutottam kisebb számú, a nyelvhasználatukra jellemző adathoz, a kisebb mintán elvégezett interjúzás pedig az ezekről a viszonyokról a társadalmi tudatban élő vélekedések bemutatásához és magyarázatához nyújtott több támaszpontot. Ezeket az aktív módszereket passzív módszerként résztvevő megfigyelés is kiegészítette, ugyanis a nyelvi viselkedés a saját környezetében ragadható meg leginkább.

A kérdőívben és az interjúban a közvetlen kommunikáció színtereit tematikusan vizsgáltam: feltérképeztem a család, az iskola, a baráti viszonylatok, a munkahelyek, a lakókörnyezet, a különböző szolgáltatások szituációinak megszólítási lehetőségeit, majd a tematikusan megkülönböztetett színterek mellett, keresztező szempontként külön figyelembe vettem a bizalmas, illetve a hivatalos és nyilvánosság előtti megszólításokat is.

A közvetett kommunikáció megszólítási formáit a kérdőívezéssel szerzett adatokon kívül elsősorban a hivatalos levelezés területéről gyűjtött és a különböző értesítésekből, reklámokból összeállított írásos korpusz vizsgálata alapján térképeztem föl.

Az elektronikus és a hálózatai kommunikáció viszonylatainak vizsgálatát összesítő listák segítségével, a reprezentativitás követelményének megfelelően, véletlen kiválasztású mintán végeztem, dokumentálva a különböző viszonylatokhoz járuló különböző megszólítási lehetőségeket.

3. Az értekezés eredményei

3.1. A megszólítások típusai és funkciói

A megszólítások típusainak elkülönítésében a magyar nyelvre nézve is termékeny lehet a szabad és kötött formák megkülönböztetése, ez a szempont azonban eddig hiányzott a magyar megszólítási rendszer leírásából. A típusok közötti különbség alapvetően szintaktikai: a szabad formák a vokatívuszi megszólítások, amelyek tagolatlan teljes mondatot alkothatnak, nincsenek bezárva egy szerkezetbe, önállóak; a kötött formák pedig a másik személyhez forduló közlés tagolt mondatainak a beszédpartnerre utaló elemei, vagyis a második személyre utaló névmási és névszói elemek szintaktikailag kötött előfordulásai, illetve az ezekkel az elemekkel egyeztetett igeragozás, személyjelezés. A két típus közötti grammatikai különbség hatással van használatukra is: a szintaktikailag kötött formák a beszédpartnerhez forduló közlés szinte elkerülhetetlen velejárói, a szintaktikailag szabad formák viszont, mivel önállóan, mondatértékben járnak a közléshez, könnyebben elhagyhatók.

A megszólítások lehetséges funkcióit vizsgálva az értekezés felhívja rá a figyelmet, hogy a megszólítások alapvetően abban különböznek más nyelvi elemektől, hogy elsődleges jelentésük mellett mindig van szociális jelentésük, a társadalmi viszonyrendszerben elfoglalt helyre utaló funkciójuk is. Ez a helyzetjelölő szerep a vokatívuszi megszólításokban konatív, fatikus és emotív funkcióval, a megszólítás kötött előfordulásaiban pedig referenciális funkcióval járhat együtt. A vokatívusz a közlés megnyitásával és többi szövegbeli előfordulásával is hangsúlyozottan felhívja a figyelmet a kapcsolat minőségére, a kötött formák pedig a közlés kísérőjeként folyamatossá teszik a szövegben a társas viszonylat jellegének jelölését.

1.2. A megszólítások változatai a különböző társas viszonylatokban

A közvetlen kommunikáció színtereit tematikusan vizsgálva a kutatás a következő eredményeket hozta:

A családi megszólításokban egyre erőteljesebben érvényesül a szolidaritás, az összetartozás érzésének kifejezése. A tegező formák a családmagon belül, a nagyszülők megszólításában, a távolabbi rokonok körében az azonos generációhoz tartozók között, illetve a fiatalabbakat tekintve már egy generáció különbséggel is általánossá váltak. A nemtegező formáknak elsősorban a házastárs szüleinek, illetve az idősebb generációhoz tartozó távolabbi rokonok megszólításában van szerepe. A nominális megszólítások terén a családi viszonylat jellegét jelölő szerepfőnevek az idősebb generációhoz fordulva érvényesülnek, de bizonyos viszonylatokban már kezdik átadni szerepüket az általánosabb jelentésű formáknak.

Az oktatás és nevelés színterein a középiskola végéig a grammatikai második és harmadik személy aszimmetriája jelöli a hierarchiát, a felsőoktatásban pedig a személyhasználat szimmetriája ellenére a névmási és főnévi megszólítások különbsége jelöli az alá- és fölérendeltségi viszonyokat.

A bizalmas viszonylatokon belül elkülönül a barátok között használatos, teljes egyenrangúságot jelző tegező formához járuló igen széles megszólításrepertoár, illetve a generációs különbség miatt megteremtődő aszimmetrikus megszólítási helyzet.

A munkahelyeket tekintve a megszólításhasználat alapján státuszorientált és szolidaritásorientált közösségeket különíthetünk el. A főként tegezéshez járuló keresztnévi formákat alkalmazó, nyelvileg szolidáris munkahelyek száma fokozatosan nő. A nagycsoport jellegű, többszintű hierarchikus szerveződésű munkahelyek viszonylatai azonban nem teszik lehetővé a tegeződés általánossá válását. A megszólításválasztást leginkább meghatározó társadalmi tényezőnek ezen a szintén a nem és a beosztáskülönbség számít. A munkahelyi kommunikációban a bizalmas nyelvi viszony terjedése ellenére egyes szituációk megkövetelik a státusz jelöltségét: a rangra, pozícióra utaló hivatalos megszólításoknak elsősorban a nyilvános, mások előtti helyzetekben van szerepe.

A közvetlen lakókörnyezetben gyakran a szorosabb kapcsolat hiánya ellenére fatikus kommunikáció által összetartott közösségek jönnek létre, még városi környezetben is. Ezekre a helyzetekre a bizalmas viszonylatok megszólítási módjai jellemzők, azonban a fatikus elemek elveszíthetik eredeti szerepüket: a közlés lehetőségének megteremtését, és teljesen a tartalmi közlés helyébe lépnek, vagyis a nyelvi érintkezés erre az egyetlen funkcióra szűkül le. A megszólításválasztást leginkább meghatározó társadalmi tényező az életkor, illetve a generációhoz tartozás.

Az utcai kommunikáció távolságtartó közléshelyzetére 30–35 éves korig a második személyű, idősebbek körében a harmadik személyű, a beszédpartner jelöletlenségére, a névmások és nominális elemek kerülésére törekvő kapcsolattartás jellemző. A megszólítások kerülésének a szituáción kívül nyelvi okai is vannak, ugyanis a mai magyar nyelvben nincsen az egész beszélőközösség által semleges stílusértékűnek tartott általános jelentésű névmási és névszói megszólító forma sem. A közömbös helyzeteken kívül előfordulhatnak érzelmi töltetű szituációk is, ezekben a beszédpartner jelöletlenségének igénye megszűnik, és bizalmaskodó, bántó értékben a megszólítások sokasága vehet részt a kapcsolattartásban.

A szolgáltatások színterein a partnerek szituációs szerepek révén vesznek részt az interakciókban. A falusi közösségekben azonban szolgáltatás során megvalósuló viszonylat nem csupán szituációs jellegű, a partnerek ezért úgy szólítják meg egymást, ahogy a nemből

és az életkorból adódóan a közösség szokásai egyébként is megkívánják. A városi kommunikációban a távolságtartó megszólítási módok hiánya érzékelhető, viszont az interakció hossza és jellege miatt kevésbé lehet kerülni a beszédpartnerre utalást. Helyet kapnak egyrészt a foglalkozásra, szituációs szerepre vonatkozó megszólítások, másrészt pedig a bizalmas megszólítások egy része is. Mind a kötött formák, mind pedig a szabad megszólítások a helyzetek és a helyzeten belüli szerepek egymáshoz viszonyított státuszától függően oszlanak meg.

A hivatalos kommunikációban, a státuszjelölt színtereken a harmadik személy használata általános; a szabad megszólítások használata több okból is visszaszorulóban van. Ennek egyik oka a személyközi viszonylatok többségének szolidaritásorientálttá válása, vagyis az, hogy a személyes kapcsolatokban egyre kisebb szerepe van a pozíció, a rang nyelvi megjelenítésének. A másik ok pedig az, hogy a magyar megszólítási rendszerben a 20. században, a politikai változások függvényében a hivatalos érintkezés szférája ment át a legmeghatározóbb változásokon, és ez használatbeli bizonytalanságokat, kételyeket eredményezett. Egyes színterek viszont megkövetelik ezeknek a formáknak az alkalmazását, ezért napjainkban megfigyelhető egy olyan folyamat, hogy a korábban megosztott megítélésű változatok közül fokozatosan kiválasztódnak a szélesebb körben elfogadott megszólítási módok, amelyekben általában vezetőknévi és általános társjelölő funkciójú elemek szerepelnek.

A közvetett kommunikáció egyes közléstípusaiban a befogadók lehetséges köre bizonytalan, ezért háttérbe szorul a partner jelöltségének igénye. A legkülönbözőbb típusú levelek viszont éppen a kommunikációs partner szerepét hangsúlyozzák, ezért bennük a megszólítás kötelező szövegkezdő formulának számít. Az írásos kommunikáció a másik iránti tisztelet intenzívebb nyelvi kifejezését kívánja meg: a bizalmas megszólításokban ez a becézett, szerkezetes, melléknevekkel bővített vokatívuszokban, a hivatalos kommunikációban pedig ezen kívül a státusznak, rangnak, pozíciónak a közvetlen kommunikációnál nagyobb fokú jelölésében nyilvánul meg.

A beszédpartner jelöltségének igénye ellenére érzékelhető a formai kötöttségek lazulása, a kötelező formulák egyszerűsödése és használatuk visszaszorulása.

A közvetett kommunikációban a tranzakcionális szerepet jelző főnevek sokasága válhat megszólítássá (pl.: *ügyfelünk, kártyatulajdonos, gázfogyasztó*), kiküszöbölve az általános értékű megszólítások hiányát.

Az elektronikus tömegkommunikáció és a hálózati kommunikáció a közvetlen és közvetett viszonylatokban is használt megszólítási elemkészlettel él, módosíthatja azonban a használati

arányokat. Az elektronikus kommunikációban a státuszjelölő megszólítások dominálnak, tetten érhető a semleges értékű távolságtartó megszólítások hiánya. Ez a kommunikációs közeg sajátos közléshelyzete által hozzájárul a nemtegező formákon belül az önözés terjedéséhez, illetve a semleges értékű szabad formák kiválasztódásához.

A hálózati kommunikációra kezdetben a felhasználók nyelvileg vállalt szolidaritása, az általánosan használt második személyű forma volt jellemző, mára azonban olyan közléshelyzetek sokasága is megjelent a háló világában, amelyek megkövetelik a távolságtartó kapcsolattartást. Az általános tegező formák csak az internetnek azokban a szövegtípusaiban maradt meg, amelyekben a társadalmi paramétereiket nem vállalva kommunikálnak a partnerek (beszélgetőcsatornák, fórumok). Ezekben a helyzetekben a bizalmas viszonylatokra jellemző, érzelemkifejező megszólítások is megtalálhatók. A hálózat közvetítésével magvalósuló többi viszonylatban azonban a más színtereken is elfogadott megszólítási módok maradnak meg. A nyelvi hatás elsősorban abban nyilvánul meg ezekben a helyzetekben, hogy a hálózat révén gyakori interakcióban lévő partnerek viszonya hamarabb válik nyelvileg szolidárisá, mintha nem ezen a csatornán érintkeznének.

1.3. A beszédpartnerre utaló elemek kombinációi mint elkülönülő kapcsolattartási csatornák

Egy-egy társas viszonylaton belül a beszélő a címzettre utaló elemeknek csak bizonyos típusait, illetve az egyes típusok társadalmilag meghatározott kombinációit használja. A beszédpartnerre történő utalás alapját a grammatikai második vagy harmadik személy használata teremti meg. Megszólítási rendszerünk azonban nem egyszerűen kétosztatú, a személyhasználatához járuló névmások, névszói megszólítások vagy azok hiánya további variációkat, árnyalatokat teremtenek a beszédpartnerhez való viszony kifejezésében. A tegező és nemtegező formák és a hozzájuk tipikusan kapcsolódó névmások és névszótípusok kombinációi elkülönülő, eltérő viszonytípusokban használható kapcsolattartási csatornákat hoznak létre. A személyragozás, a névmási és névszói megszólítások tipikus együttjárása alapján, a mai nyelvhasználati gyakorlatban a következő, különböző jelölő értékű változatokat különíthetjük el:

1. a beszédpartner jelölésének kerülése,
2. második személy + a nominális megszólítás hiánya,
3. második személy + keresztnév vagy rokonsági megnevezés,
4. második személy + szerepfőnév,

5. harmadik személy + névmási és főnévi megszólítás hiánya,
6. harmadik személy + névmáskerülés + szerepfőnév, rokonsági megnevezés,
7. harmadik személy + névmáskerülés + keresztnév, keresztnévi elemű megszólítás,

-
8. harmadik személy + *maga* + a nominális megszólítás hiánya,
 9. harmadik személy + *maga* + keresztnév, keresztnévi elemű megszólítás,
 10. harmadik személy + *maga* + vezetéknév, szerepfőnév, rokonsági terminus,

-
11. harmadik személy + *ön* + a nominális megszólítás hiánya,
 12. harmadik személy + *ön* + keresztnév, keresztnévi elemű megszólítás,
 13. harmadik személy + *ön* + vezetéknév, szerepfőnév,

-
14. tetszikelő szerkezet + a nominális megszólítás hiánya,
 15. tetszikelő szerkezet + keresztnév, keresztnévi elemű megszólítás,
 16. tetszikelő szerkezet + vezetéknév, szerepfőnév.

A megszólítási lehetőségek elkülönítésében a legerőteljesebb szerepe a kötött formáknak van, ezért a különböző névmáshasználatú formák, illetve a *tetszik*-kel alkotott segédigés szerkezetek önálló kapcsolattartási lehetőségként értelmezhetők, amelyeken belül további, kevésbé élesen elkülönülő árnyalatok, fokozatok léteznek.

A tegezésen belül három fő változata különül el: a keresztnévvel, illetve rokonsági megszólításokkal együtt járó tegező forma, amely akár a korkülönbség ellenére is érvényesülő bizalmasságot fejez ki; a tiszteletadó nominális formákkal együtt járó tegezés, amely a bizalmas viszonyban is meglévő meglévő hierarchiát, rangbeli különbséget képes érzékeltetni; illetve a szabad formák nélkül álló tegezés, amely a bizalmasság hiánya ellenére vállalt szolidaritást jelez.

Az általános értékű, nemtegező kapcsolattartási forma hiányzik, talán éppen a lehetséges változatok sokaságából adódóan. A nemtegezés változatainak használatában az életkori csoportok szerint eltéréseket találunk: a fiatalabbak nyelvhasználatában csökken a magázó formák szerepe, megnő az önöző formák használati aránya, a tetszikelés használati köre pedig specializálódik.

A nemtegező formák sokasága ellenére hiányzik az általános értékű, távolságtartó kapcsolattartási forma. A nemtegező formák változatain belül a *maga* nominális megszólítások nélkül általános érvényű megszólításként csak egyes nyelvjárási területeken használható, a beszélőközösség nagy része azonban az indulatos beszéd jellemzőjének tartja, bántó stílusminőséget tulajdonít neki. A *maga* névmás nominális formákkal kiegészülve jelölheti egyrészt egyenrangúak bizalmas viszonyát, másrészt aszimmetrikus viszonylatokban

a fölérendelt által használható forma. A 35 év alatti korosztály nagy része azonban ezekben a helyzetekben is kerüli.

Az *ön* névmás használata nominális formák nélkül távolságtartó, és hivatalos jellegű, szerepfőnevekkel együtt járva válik egyértelműen tiszteletadóvá. A legfiatalabb korosztályokban a keresztnévi elemmel használva is megfigyelhető, enyhítve a névmás hivatalos jellegét.

A névmáshasználat kötöttségei miatt a legudvariasabbnak a szerepfőneveket, illetve névelemű megszólításokat kötött formaként a mondatba építő kapcsolattartási változatok tűnnek. A tetszikelő változatok szintén alkalmasak a névmáshasználat elkerülésére, önmagukban állva általában a nagyobb társadalmi távolságnak kijáró tiszteletet, távolságtartó viszonylatokban fokozott udvariasságot fejeznek ki, nominális megszólításokkal együtt pedig leggyakrabban a társadalmi, életkori különbség ellenére is meglévő bizalmasságot jelezhetik az alárendelt partner részéről.

A nemtegező változatokat az életkori csoportok alapján vizsgálva azt mondhatjuk, hogy a fiatalabb korosztályokban csökken a magázó változatok aránya, egyrészt az önöző, másrészt a névmáshasználatot elkerülő formák javára.

1.4. A mai magyar megszólítási rendszer főbb jellegzetességei a jelenleg zajló változások

Az elkülöníthető változatok révén a mai magyar megszólítási rendszer a személyhasználat dichotómiája ellenére nem egyszerű kétválasztásos rendszer, hanem egy olyan, tizenhat eltérő társadalmi jelentésű kimeneti lehetőséget tartalmazó modell, amelyben számos társadalmi, relációs és szituációs tényező szabja meg a beszélő számára a lehetőségek közötti választást.

A mai magyar nyelvhasználatban szinte a kommunikáció minden színterén a szolidárisabb, tehát a partnerek azonos rangúságát hangsúlyozó formák: a második személy, illetve a keresztnéven szólítás terjedése tapasztalható.

A tegezésen belüli változatok társadalmi jelölő értékének elkülönülése azért lényeges folyamat a megszólítási szokásrend átalakulásában, mert előkészíteni látszik egy olyan rugalmasabb, a mozgásban lévő, nyílt társadalomnak jobban megfelelő megszólítási rendszert, amelyben egyetlen kötött forma mellett a szabad formák változatossága teremti meg a társas viszonylatok minőségének jelölhetőségét.

A tiszteletadó, távolságtartó megszólítási módok ezáltal egyre szűkebb területre szorulnak vissza. Az általános érvénnyel használható távolságtartó kapcsolattartási mód kialakulását ez

a helyzet is nehezíti. A nemtegező formák változatainak megítélése eltér a társadalom különböző csoportjaiban: a legnagyobb szerepe ezekben a különbségekben az életkornak van.

A legfiatalabb korosztályok által használt megszólítások előre jelezhetik a megszólítási rendszer változásának irányát. Ezek a megszólítási módok egy olyan, kevesebb választási lehetőséget tartalmazó szokásrendet mutatnak, amelyben a tegezés változatainak van meghatározó szerepe, kifejezhetnek a bizalmasságon kívül azonos rangúságot, sőt tiszteletet is. A nemtegező formák közül elsősorban az önözés funkciói maradnak meg: a nominális megszólítások kerülésével a távolságtartó, felszínes viszonylatokban; és a rangra, pozícióra utaló szabad megszólításokkal a státuszjelölt nyelvhasználati színtereken. A magázás szerepvesztésén kívül a tetszikelés használati köre is csökken: a nagy életkori különbség aszimmetrikus jelölőjévé válik.

Megszólítási rendszerünk egyik pólusán a bizalmas megszólítási módok sokasága, a másik pólusán pedig távolságtartó érintkezés egysíkúsága, a beszédpartner jelölésének, a szabad formák használatának kerülése tapasztalható. Emellett pedig a névmások és névszói megszólítások tekintetében is érzékelhető a két pólus közötti, semleges formák hiánya.

3.5. A megszólítások használatának általánosítható törvényszerűségei

A megszólító elemek használatában olyan minden viszonylattípusra érvényesíthető törvényszerűségek mutathatók ki, amelyek egy része más nyelvek gyakorlatában is kimutatható, így akár pragmatikai, használatbeli univerzálénak is tekinthető.

Az egy-egy viszonylaton belül használt megszólítások száma mindig összefüggésben van a kapcsolat bizalmasságával vagy távolságtartó jellegével. Általában minél bizalmasabb a viszonylat annál szélesebb körű elemkészletből válogathatnak a beszélők a másik megszólítására. A lehetséges megszólítások számára és típusaira hatnak a kapcsolaton belüli hierarchikus különbségek is. A fölérendelt fél általában többféle megszólítást használhat egy viszonylaton belül, mint az alárendelt.

Minél ritkább egy megszólítási forma egy viszonylaton belül, érzelmileg annál telítettebbnek érzékelik használatát a beszédpartnerek; függetlenül a nyelvi formától a gyakran használt forma válik semleges értékűvé. Például ha a szülő–gyermek viszonylatban a becézett keresztnév számít a leggyakoribb megszólításnak, akkor a teljes keresztnév használatának is lehet érzelm kifejező szerepe.

Minél lényegesebb egy szituációban a nyelvhasználati színtérnek, illetve a beszédpartnereknek a státusza, annál kisebb a lehetséges megszólítások száma. A közvetett

kommunikáció jobban szükségessé teszi a státusz jelöltségét, mint a közvetlen, ezt jelzi a hivatalos levelezésben a szóbeli érintkezésben tegezett személyek önöző megszólítása is.

A megszólításra alkalmas nominális elemek nemcsak a partnerek viszonyának jelölőjeként használatosak, hanem tükrözhetik egy harmadik, általában a közös interakciókban gyakran részt vevő személy nézőpontját is. A nézőpontváltó megszólításátvitel általában a közösség legfiatalabb tagjának megfelelő megszólítási formát érvényesíti.

A nominális megszólítások használata kiterjeszthető, az eredeti jelentéstől szinte teljesen függetleníthető (*öcsém, anyukám, apukám*), ezekben a kiterjesztett megszólításokban leggyakrabban a nemre utaló jelentésmozzanat örződik meg.

3.6. A megszólításkutatás eredményeinek felhasználási lehetőségei

Társadalmunk nyelvhasználati igényei között kiemelten szerepel az udvarias, vagyis a címzett és a beszélő kedvező arculatát is megőrző kapcsolattartásra való törekvés. A nyelvi tervező tevékenységnek ezért törekednie kell arra, hogy fogódzót tudjon adni a mindennapi nyelvi bizonytalanságokban. A hatékony ajánlások megalkotásához megalkotásában felhasználhatók lehetnek a nyelvhasználati gyakorlat és a nyelvközösség elvárásainak empirikus megismerésére törekvő dolgozat eredményei, illetve további, az alkalmazott vizsgálatokhoz hasonló kutatásokra is szükség van.

4. Az értekezés témaköréből készített publikációk jegyzéke

1. A nyelvi udvariasság kérdése a magyar nyelvtudomány történetében. *Magyar Nyelvjárások XXXVII.* Debrecen. 1999: 157–166.
2. A Tegeződő világháló? Nyelvi udvariasság az Interneten. *Magyar Tudomány.* 1999: 1010–1011.
3. A nyelvi viselkedés mintái a televízióban. *Magyar Nyelvőr.* 1999: 286–291.
4. A megszólítás és kapcsolattartás változatai a nem tegeződő viszonyokban. *Magyar Nyelvjárások XXXVIII.* Debrecen. 2000: 129–137.
5. A megszólítás változatai és megítélésük a nem tegeződő viszonyokban. X. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Konferencia, Székesfehérvár In: *A nyelv szerepe az információs társadalomban.* 2000: 63.
6. Az udvarias kérés változatai tizenévesek beszédében. *Édes Anyanyelvünk.* 2000. 5: 4.
7. A „verbális érintés” stílusértéke. *Módszertani Közlemények.* 2001: 58–64.

8. A megszólítás vizsgálatának módszerei és eredményei a nemzetközi nyelvtudományban. *Magyar Nyelvjárások. XXXIX.* 2001. Debrecen. 87–102.
9. A megszólítás és a nyelvi kapcsolattartás kérdése illetankönyveinkben. *Módszertani Közlemények.* 2001: 202–206.
10. A megszólítási és kapcsolattartási formák választásának konfliktushelyzetei. In: *A nyelv nevelő szerepe.* XI. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus. Pécsi Tudományegyetem. 2001. 25.
11. A megszólítások és a beszédpartnerre utaló elemek funkciói. In: *Éltető anyanyelvünk.* Grétsy László 70. születésnapjára. Szerk.: A. JÁSZÓ ANNA. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 2002. 124–128.
12. A „tetszikelés” szerepei nyelvhasználatunkban. *Édes Anyanyelvünk.* 2002. február. 4.
13. A nem tegező kapcsolattartási formák használatának és megítélésének problémái. Előadás a *Mit tehetünk a magyar nyelv korszerűsítéséért*, című konferencián, 2000. december 4. (megjelenés alatt)
14. A megszólítás vizsgálatának módszerei és eredményei a magyar nyelvtudományban. *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Tom. XXV.* 2002. Eger. (megjelenés alatt)
15. Megszólítási és kapcsolattartási formák a nyelvi szocializációban In: *Feladatok és módszerek az anyanyelvi nevelésben a XXI. század elején.* MNyTK. 213. sz. 42–49. (megjelenés alatt)
16. A magyar megszólítási rendszer változásai. In: *Értékközvetítés irodalomban és nyelvben.* A 2001. október 3-án Besztercebányán tartott nemzetközi konferencia anyaga. (megjelenés alatt)